

STARINE DALMATINSKE HRVATSKE KAO NADAHNUĆE AUSTRIJSKE PUTOPIISNE KNJIŽEVNOSTI BIEDERMEIERA, ROMANTIKE I REALIZMA

IVAN PEDERIN

Za razliku od engleske i francuske književnosti, koje su još u 17. i 18. st. imale značajna putopisna djela o dalmatinskoj Hrvatskoj, i to baš o njenim starinama,¹ austrijski putopisci imali su u to doba prečega posla. Oni su se trudili da što bolje opišu Podunavlje kako bi svojim vojskovođama pomogli na brojnim ratnim pohodima protiv Turaka, što je kod nas istražio Petar Matković.²

Pa ipak, među svim tim piscima koji bijahu zaokupljeni vojnim i strateškim pitanjima, našlo ih se i koji su se zanimali za starine Dalmacije. God. 1688. izašlo je u Augsburgu djelo pod naslovom *Viridarii adriatici / Teriotrophævm / Oder dess / Um den Venetianischen Golfo / florierenden Lustgartens, schönen Lust- / Hauses, beygepflanzten Lust-Waldes, / anhangender grosser / Thier-Garten, / In welchem zu sehen seyn; / Die, an der Mitternacht-Seiten des Adriatischen Meers, ligender Länder / Dalmatien, Bosnien, / und Albanien, u. Beruffene Stät Vestungen, Berg, / See, Wasser-Fluss,*

¹ Najznačajnije englesko djelo su nacrti Dioklecijanove palače u Splitu engleskog arhitekta Roberta Adama, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatie*, London, 1764. Starine Dalmacije opisao je Francuz Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, Fait aux années 1675 & 1676 par ... Docteur Medecin Aggrégé à Lyon, & George Wheler, Gentilhomme Anglois, 2 Tomes, A Lyon, 1678*. Francuski slikar Louis-François Cassas izradio je mnoge gravure Dioklecijanove palače, koje je Joseph Lavallée popratio tekstom: *Voyage pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie*, Paris, 1802. O Adamu je pisao Duško Kečkemet, *Robert Adam i Dioklecijanova palača u Splitu*, Split, 1964/65. i Mira Janković, »Škotski mecena i djela o Dalmaciji«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, II 1954, str. 245-253. Na francuske putopise osvrnuo se Mirko Deanović, »Les plus anciens contacts entre la France et Raguse«, *Annales de l'Institut Français de Zagreb*, Zagreb 1944, No 24-25, str. 1-39.

² Petar Matković, »Putovanja po balkanskom poluotoku, XVI. vieka«, *Rad JAZU*, 49/1879, str. 103-164; 56/1881, str. 141-232; 62/1882, str. 45-133; 71/1884, str. 1-60; 84/1887, str. 45-99; 100/1890, str. 65-168; 105/1891, str. 142-201; 112/1892, str. 154-243; 116/1893, str. 1-112; 124/1895, str. 1-102; 129/1896, str. 1-89; 130/1897, str. 86-188; 136/1898, str. 1-96.

Früchten, Thier, / Vögel, Fisch, Antiquitäten und Raritäten, u. / Dem Curiosen Leser zur Nachricht und Belustigung, Historisch, und in vilen schönen Kupf- / fer Figuren, nach jetziger Zeit Beschaf / fenheit, vorgestellt. / Augsburg, In Verlag Jacob Enderlins Buch- handlers, Druckes Thomas Astaler, / Anno MDCLXXXVII.³

Pitanje je međutim, da li je anonimni pisac ovoga djela ikada bio u Dalmaciji, jer on npr. opisuje Zadar kao neosvojivu tvrđavu, pače donosi i gravuru na kojoj je »neosvojivi« Zadar sagrađen na brijegu. Drugi putopis pojavio se u Nürnbergu 1718. pod naslovom *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien, welcher alles und jede historische Merkwürdigkeiten von den ältesten Zeiten an begriffet absonderlich diejenigen, so sich dem Candischen und letzten Kriege, dann nach dem Carlowitzer Frieden bis auf das Jahr 1717. zugetragen; ingleichen die Geographische Beschreibung des Landes, samt dessen Städten und festen Plätzen, wie auch der Uscochen, Morlachen und der Republic Ragusa; ferner die Stamm-Register dieses Königreiches, nebst dem Zustande der Christlichen Religion, und deren berühmten Männern, so aus demselben gebürtig.* Nürnberg bey Peter Conrad Montah, 1718.⁴

Autor je jako ovisan o Ivanu Luciću i o drugim piscima, što sve ostavlja dojam da je njegovo djelo u stvari prepričavanje već napi- sane literature o Dalmaciji, te da autor nikad i nije bio u Dalmaciji.⁵

Podaci koji su u ovim djelima mogu naći o umjetničkim spo- menicima Dalmacije oskudni su, u posljednjem djelu opet pretežu opisi utvrđâ i (uglavnom vojničkih) navika pučanstva.⁶ U Austriji kao da nije bilo ničega osim vojnika i ratovâ. A kad su oni 1797— —1806. i onda opet 1814. počeli putovati Dalmacijom i pisati izvješća

³ Ovo djelo otkrila je Miroslava Despot, »Viridarius Adriaticus« iz godine 1687, *Bulletin odjela VII. za likovne umjetnosti JAZU*, VIII/1960, 1, str. 67-73.

⁴ Josef Matl, »Ragusa (Dubrovnik) in der deutschen Literatur«, *Süd- slawische Studien*, München 1965, str. 349-350, pripisuje ovo djelo nürnberš- kom humanistu Erhardu Reuschu. Ja u ovoj raspravi inače prikazujem samo najvažnije njemačke i austrijske putopise po dalmatinskoj Hrvatskoj bez pretenzija na bibliografsku potpunost.

⁵ Upitao sam Josefa Matla što on o tom misli, a on mi je odgovorio pismom od 19. travnja 1872: »Soweit ich mich erinnern kann, führt Reusch Lucius als Quelle an. Ob er selbst in Dalmatien war, kann ich Ihnen nicht sagen. Nach den zahlreichen instruktiven volkskundlichen Angaben über Trachten und Brauchtum, die ich in einem eigenem Artikel seinerzeit im *Zagreber Morgenblatt* (vom 13. Juni 1937.) ausgeführt habe, zu schliessen, würde ich sagen ja. Jedenfalls kann ich mich aus dem Vorwort erinnern, dass der Autor das damals zur Verfügung stehende Quellenmaterial sehr gut kennt.«

⁶ Ne mogu se dulje zadržavati na pregledu prijevoda francuskih i tal- lijskih djela o Dalmaciji na njemački. Bit će dovoljno da istaknem da se 1723. pojavio prijevod Luciusova djela u Nürnbergu pod naslovom *Dal- matien, Beschreibung des Königreiches*.

u Beč, pisali su o strateškoj važnosti Dalmacije, o njezinu ratarstvu i stočarstvu, ali su se slabo osvrtni na njene starine. Tako je na kneza Josepha Maximiliana von Liechtensteina, koji je putovao Dalmacijom 1818, Dubrovnik ostavio mučan dojam propadanja i on se potrudio da što prije iz Dubrovnika ode.⁷ Pa ipak, taj austrijski velikaš spomenuo je Pulu kao najstariji grad u Istri koji su sagradili progonitelji Jasonovi i koji je bio mjesto gdje su rimski moćnici gradili ljetnikovce.⁸

Ovaj uvodni pregled prvih putopisa na njemačkom jeziku po Dalmaciji govori nam ne samo o austrijskim putopisima po Dalmaciji, nego o austrijskom putopisu baroka uopće. Taj je putopis informiranje o nekoj stranoj zemlji (u našem slučaju Dalmaciji) koje se često ne trudi da čitatelja zabavi, a ne nastoji uvijek da bude shvaćeno kao lijepa književnost. Putopis je informacija s nekom svrhom, a ta je nerijetko vojnog karaktera,⁹ namijenjena vojnim zapovjednicima. Stoga, a i zato što putopis često potječe od uhoda,¹⁰ taj književni rod nije uvijek namijenjen širokom čitateljstvu, što uz ostalo može objasniti odstojanje koje on održava prema lijepoj i zabavnoj književnosti. Nije najzad nikakvo čudo što je putopis toga tipa često anonimn i što se pisac i inače nerado pojavljuje u pripovijedanju i izlaganju ili u nekom drugom odnosu prema čitatelju. Pa ipak, u tim austrijskim putopisima uočavamo poštovanje njihovih pisaca prema umjetničkim spomenicima Dalmacije. S jedne strane, to je osobitost jednog vremena u kojem je ljepota imala društvenu moć, a s druge to je osobitost baš putopisâ po Dalmaciji, tako bogatog umjetničkim spomenicima, što ohrabruje na daljnje razmatranje.

Napoleonski ratovi su prošli, a i poratno razdoblje, pa pošast kuge 1815. Postupno je došlo doba kad se moglo misliti na lijepe umjetnosti. Prilika se pružila kad je car Franjo I. s caricom Karolinom Augustom posjetio na proljeće i ljeto 1818. Dalmaciju. Beč se

⁷ K. von H... g [Joseph Maximilian von Liechtenstein], *Reisen durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818*, Erster Theil, Meissen 1822. str. 188, 197, 205.

⁸ Op. cit., str. 34-35. U epu o Argonautima Apolonija Rođanina (oko 295 — oko 215) zaista se opisuju doživljaji na Jadranu. O tome Radoslav Katičić, »Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina«, *Godišnjak ANU BiH*, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5. Sarajevo 1970, str. 71-132.

⁹ U ovoj prilici ističem da su putopisi Cristofora Colomba (Španjolci vele Cristóbal Colón) *Los quatro viajes del Almirante y su testamento* i Hernána Cortésa, *Cartas de relación de la conquista de Méjico* također izvješća vojnim stožerima, sve ako ih danas čita i široko čitateljstvo.

¹⁰ Kakav bijaše Balthasar Haquet, o kojem sam priopćio ogled »Balthasar Haquet, prvi folklorist i etnolog hrvatskih krajevâ«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Razdio lingvističko-filološki, XI/1973. sv. 11. str. 421-440. Sam Haquet inače bijaše prirodoslovac i rousseauovac, u njegovim knjigama pretežu zapažanja prirodoslovnog značenja, koja su ipak bila zanimljiva i vojnicima.

trudio da tu posjetu suverena što više uzveliča. U pratnji carevoj, koji je došao posjetiti »svoje vjerne Dalmatince«, našao se, osim botaničara Franza von Portenschlaga,¹¹ još i arheolog Anton Steinbüchel von Rheinwall, ravnatelj carskog muzeja u Beču, koji je godinu prije, 1817, bio postao profesorom arheologije i numizmatike u Beču.

Splićani su se također trudili da što svečanije dočekaju cara, osobito s razloga što je car s više zanimanja dolazio u Split nego u glavni grad Zadar, i to baš zbog Salone i Dioklecijanove palače, pa je bečko novinstvo donijelo više priloga koji su opisivali carev dolazak u Split i njegov boravak tamo. Gradski oci smjestili su cara i carica u palaču na Peristilu, nasuprot stolnoj crkvi (to je zacjelo palača Grisogono). Ispričali su se što su ulice njihova grada tako tijesne da kočije ne mogu do careva stana pa su se potrudili da lijepe Kaštelanke bace dovoljno cvijeća pred noge cara i carice, koji su kroz časnički špalir koračali od obale do Peristila. U Splitu je vladala suša, i baš u to popodne pala je dugo zazivana kiša. Drugog dana car se u pratnji Antona Steinbüchela odvezao u Solin, a Steinbüchel je u izvješću u Beč nazvao Solin austrijskim Pompejima i zadržao se na opisu raznih arheoloških nalaza u Solinu.¹²

Sam car pridao je najveće značenje tom putovanju. Prije njega putovao je Hrvatskom Josip II, misleći na sve mogućnosti rata protiv Porte, koji je poveo 1788.¹³ Sada, poslije poraza Napoleona, bečki Dvor, koji je zavladao Dalmacijom, Istrom i Dubrovnikom, dakle svom primorskom Hrvatskom, misli na širenje u istočnom Sredozemlju, na gradnju ratnog brodovlja. Duša tih planova bijaše naprijed spomenuti knez Liechtenstein¹⁴ koji se nalazio u carevoj pratnji.¹⁵ Car se priklonio savjetima Liechtensteina pa je krenuo na put u Dalmaciju 10. travnja 1818. Vratio se u Beč 3. srpnja iste godine. O tom putu car je vodio vrlo opširan dnevnik pod naslovom *Bereisung meines Königreiches Dalmatien, dann Croatiens Militär-*

¹¹ Frane Carrara, *La Dalmazia descritta*, Zadar, 1846. str. 65-66.

¹² (Anton Steinbüchel), »Nachrichten aus Briefen, Spalatro, den 14. May 1818, »Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode, III/1818, 64, str. 517-519.

¹³ O putovanju Josipa II. u Hrvatsku pisao je Dragutin Franić u djelu *Plitvička jezera i njihova okolica*, Zagreb 1910, str. 393-398.

¹⁴ Usp. Liechtenstein, *op. cit.*, I, str. 52, 97-125, II, str. 103, 133-138.

¹⁵ O austrijskim planovima u Dalmaciji neposredno nakon napoleonskih ratova pišem u raspravi »Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797-1814, 1848, 1859. i 1866. godine«, koja se tiska u 21. svesku *Radova* Historijskog instituta JAZU u Zadru.

*Grenze, und dessen Provinciale.*¹⁶ Cara su zanimala u prvom redu pojedinosti važne za vođenje rata protiv Turske, zato se on dugo zadržao u Vojnoj Krajini. Pa baš ta okolnost važna je za ocjenu njegova stava prema kulturnim spomenicima Dalmacije. Franjo I. bijaše car vojnih sklonosti, pisao je prilično grbavim stilom uz dosta pravopisnih grešaka. Pa ipak, on je posvetio mnogo pažnje opisu dalmatinskih gradova i to baš njihovih građevina.¹⁷ Za njegov odnos prema tim kulturnim spomenicima važno je da ih on ne izdvaja kao nešto posebno iz slike grada koji opisuje. Tako on opisuje utvrde, barutanu i crkvu ili palaču u jednom dahu. Potanko je opisao i razvaline Salone. Čitajući njegov putopis mi nismo svjesni da bi utvrda bila nešto drugo nego palača ili crkva. Ona ima samo drugačiju funkciju, ali je ona u toj funkciji možda podjednako lijepa kao crkva. Zbog toga takav postupak ne doživljavamo kao nešto neukusno, da pače opažamo dobar ukus carev, doživljavamo funkciju likovne umjetnosti u feudalnom društvu, ukratko rečeno, doživljavamo njegov dobar politički ukus.¹⁸

No govoreći o čisto književnim svojstvima njegova putopisa, on predstavlja stanovit razvoj oblika, ako ga usporedimo s njegovim prethodnicima. Carev putopis zapravo je dnevnik. Time on oživljuje ne samo funkciju vremena, tako važnu za svako pripovijedanje, nego svom putopisu daje i određeni osobni značaj time što kao pripovjedač posreduje između čitanja i teme. Bar formalno, jer carevo je ja ono uzvišeno *Mi (Wir)* napisano velikim slovom iz kojeg se krije zagonetna volja vladareva.

Zanimanje bečkog čitateljstva za daleku Dalmaciju je dakako jako poraslo, pa je časopis *Wiener Zeitschrift* našao za shodno da mjesec dana poslije tiska drugu raspravu o Dalmaciji.¹⁹ Autor ove rasprave, Franz Petter, koji je poslije bio profesorom njemačkoga u Dubrovniku (1823-1826) pa u Splitu (1826-1853), u doba kad je pisao prikaz Splita, još nikad nije bio u Dalmaciji, pa je opisao u drugom i trećem nastavku Dioklecijanovu palaču onako kako ju je poznavao iz Cassasovih i Adamovih crteža. Opisao ju je zanesenim

¹⁶ Dosta teško čitljiv i olovkom pisan koncept pisan carevom rukom nalazi se u *Haus-Hof-und Staatsarchiv* u Beču, fond *Familienarchiv-Hofreisen* 35. U kartonima 36 i 37 nalazi se čitopis koji je prepisao dvorski pisar. Ističem neobičnu važnost ovog putopisa za poznavanje ovog slabo poznatog razdoblja hrvatske povijesti, o kojem jedva da ima radova. O carevu boravku u Zagrebu vidi kod Stjepana Antoljaka, »Doček Franje II. i njegove supruge u Karlovcu i Zagrebu 1818. god.«, *Nastavni vjesnik*, LI/1943, str. 171-178.

¹⁷ Zadar je opisao na str. 341-374, Split na str. 561-653, Dubrovnik na str. 789-926.

¹⁸ Često se ističe dobar ukus Marije Terezije, pa Napoleona Bonaparte, isp. Gillo Dorfles, *Der Kitsch*, Tübingen 1969, str. 113.

¹⁹ (Franz Petter), »Spalatro und die Morlaken, Ein Umriss«, *Wiener Zeitschrift* ... III/1818, 69, 70, 71, str. 552-555; 564-565, 572-573.

načinom i stilom bečke anakreontike. Cara je opisao kao nekog spasi-
sitelja Dalmacije koji je, umilostivši se da je posjeti, istrgao tu
lijepu pokrajinu iz zaborava i približio je uljuđenom svijetu. A ta
lijepa pokrajina to i zaslužuje, jer tu se povukao gospodar svijeta
Dioklecijan u svoju raskošnu palaču i odrekao se vlasti poput Karla
V, koji je kraj života (1557-1558) proveo u slavnom samostanu San
Jerónimo de Yuste u kastiljskoj pokrajini Cáceres. Petter je opisao
palaču kako je najbolje znao i umio, sa stolnom crkvom, koju je
smatrao Jupitrovim hramom i krstionicom sv. Ivana, koju je smat-
rao Eskulapovim hramom.

No taj prikaz Franza Pettera, prikaz čisto zabavnog karaktera,
uspio je donekle i na neko vrijeme pobuditi zanimanje za klasične
starine Dalmacije kod dokonog, uglavnom ženskog čitateljstva u
Beču. Inače taj prikaz ne zadovoljava ni minimum arheološkog zna-
nja ni za laika. Prvi stvarno arheološki putopis po Dalmaciji u aus-
trijskoj putopisnoj književnosti »Dalmatien Eine Reiseskizze« pot-
ječe od Antona Steinbüchela a tiskan je 1820. kao Br. XII. *Anzeige-
Blatt für Wissenschaft und Kunst, Literarische Notizen* bečkog časo-
pisa *Jahrbücher der Litteratur*. Steinbüchel je počeo kao i Petter s
carevim putovanjem koje je opisao kao prvi veseli trenutak u povi-
jesti Dalmacije, koja je za Europu još uvijek *terra incognita*. No
ta opširna rasprava znatno se razlikuje od zanesenjački i dopadljivo
pisanog prikaza Franza Pettera. Steinbüchel je prije svega učenjak
koji poznaje dobro tadašnju arheologiju. U Dalmaciji je on istraži-
vač. On opisuje njezine ljepote, slapove Krke i Cetine, no od starina
prije svega dobro očuvane rimske starine Splita, koje ga zanimaju
mnogo više od ostalih, uglavnom srednjovjekovnih spomenika osta-
lih dalmatinskih gradova.²⁰

U austrijskoj, a prije svega njemačkoj putopisnoj književnosti
po Dalmaciji u kojoj je nakon Alberta Fortisa bilo mnogo prirod-
slovnih djela,²¹ taj je putopis bio nešto novo. Osim toga, on je bio
prvi moderan i znanstveno napisan rad o arheologiji Dalmacije.
Steinbüchel je bio carev savjetnik, pa je namjesništvo u Zadru rje-
šenjem od 22. kolovoza 1820. ispostavljenim na Vicka Solitra
ostvarilo carevu volju i osnovalo Arheološki muzej u Splitu.²²

²⁰ Don Frane Bulić osvrće se na rad Antona Steinbüchela u knji-
zi *Razvoj arheoloških istraživanja u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, *Prilog
Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, god. 1924-25, str. 16.

²¹ Osim Fortisova *Viaggio in Dalmazia*, In Venezia 1774, tu se ističu
knjige već spomenutog Balthasara Hacqueta pa djelo Ernsta Friedricha
Germara, *Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa*, Leipzig
und Altenburg, 1817.

²² Rješenje je objavljeno u spomenici *Arheološki muzej u Splitu 1821-
-1951*, Split 1951, str. 4-5.

Carev posjet Dalmaciji 1818. ubrzo je zaboravljen, knez Liechtenstein umro je 1819, a s time su u Beču napušteni planovi o širenju na istočnom Sredozemlju, to više što je Metternich, čiji je utjecaj na Dvoru postao presudan, bio, kako je poznato (i na što se osvrćem u već spomenutoj raspravi), za čuvanje svih postojećih granica u Europi i protiv svakoga vojnog pohoda na Tursku. Tako je Dalmacija i dalje ostala zabitna zemlja daleko od svih prometnica. Franjo I. doputovao je 1818. kočijom,²³ što je zaista bilo sve prije nego li udobno, jer u to doba cestâ u Dalmaciji nije pravo ni bilo, na bespućima su putnike vrebali hajduci pa je putnicima valjalo putovati kakvim drvenim jedrenjakom,²⁴ ako nisu bili toliko ugledni da ih primi koji jedrenjak austrijske ratne mornarice što je prenosio poštu od Trsta do Gruža, Krfa, poslije i Patrasa (od 1820. nadalje),²⁵ valjda na zahtjev Franje I.

U Dalmaciji toga doba malo što se događalo, a ono što se događalo, zbivalo se Božjom voljom, ne ljudskom. Tako su žitelji Mljeta dvadesetih godina začuli neku čudnu podzemnu grmljavinu i tutnjavu pa su se toliko uznemirili da su počeli hrpimice napuštati otok. Na to je carska vlada poslala u studenom 1824. profesora s bečkog politehničkog instituta Franza Riepela, njegova asistenta Augusta Kraussa i inspektora u prirodoslovnom kabinetu u Beču Paula Partscha u Dalmaciju s jednim otvorenim pismom na njemačkom i talijanskom jeziku, kojim se naređivalo mjesnim vlastima da im budu na usluzi.²⁶

Ta trojica stigli su također kopnom i putovali svom unutrašnjom Dalmacijom istražujući minerale a možda i rude, jer ih je zanimao, kako piše Partsch u uvodu, mrki ugljen kraj Drniša i Sinja.²⁷ Po povratku su napisali jedno opširno izvješće u čiji prirodoslovni značaj nećemo ulaziti. Za nas je važno što su oni, poznavajući ep o Argonautima Apolonija Rodskog, stigli na Mljet uvjereni da stižu na Homerov otok Ogygia. Poznavajući spise Ignjata Džordžića, koji bijaše opat na Mljetu, prenijeli su da je Mljet zacijelo otok na kojem je živjela nimfa Calypso. Taj udaljeni otok zabačene carske pokrajine mogao je sada bečkom čitatelju izgledati kao kulturno-povijesni pojam. Partsch je bio prvi koji je izvijestio o ruševinama

²³ D. Franić, *op. cit.*, str. 393, i navedeni ogled Stjepana Antoljaka.

²⁴ Adolf Schmidl, *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bucarest und Constantinopel*, Wien 1835, str. 501, 514, 515.

²⁵ O tome Oliver Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878-1918*, Zadar 1962, str. 17, i Šime Peričić, »Poštansko-pomorska služba na dalmatinskoj obali Jadrana u XIX. stoljeću«, *Pomorski zbornik*, Zadar 1969, knj. 7, str. 573-590.

²⁶ *Historijski arhiv u Zadru* (ubuduće kratko HAZ), *Pres. spisi* 1824. br. 1583/p. 1734/p. 1900/p.

²⁷ Paul Partsch, *Bericht über das Detonations-Phänomen auf der Insel Meleda bey Ragusa*, Wien 1826, str. VI.

rimske *ville rusticae* na Mljetu i tako proširio obzorje dalmatinske arheologije, koja se sa Steinbüchelovim istraživanjima ograničavala uglavnom na Split i Salonu. Partsch je držao da je mljetska *villa* pripadala Cilicijaninu Agesilaju Anzarabeju, kojega je na Mljet prognao Septimus Severius.²⁸ On je prenio k tomu mišljenje Ignjata Džordžića da je apostol Pavao doživio brodolom na Mljetu a ne na Malti.²⁹

God. 1929. je Franz Petter, tada već profesor njemačkog u Splitu, potanko, ali vrlo suhoparno opisao Dioklecijanovu palaču u Splitu, za koju se u ono doba u Beču nitko više nije zanimao. Još se uvijek sjećao posjeta Franje I. i isticao da od Dioklecijana nijedan Imperator do Franje I. nije posjetio Split.³⁰ I to je bilo sve što se dvadesetih i tridesetih godina u biedermeierskoj Austriji napisalo o starinama Dalmacije. A njemački pisci toga doba nisu ni dolazili u zabačenu Dalmaciju, čije granice je k tome čuvalo sumnjičavo redarstvo sa svojim brojnim doušnicima. A Dalmacija toga doba, kao i ranijih vremena obilovala je arheolozima amaterima. Franz Petter je na pr. izvijestio o nekom Anti Matijaševiću Karamanu koji je 1710. otkrio na Visu neki grob i o tom napisao 1720. raspravu: »Inventum fuit Issae in Gradina cadaver militis apposito cuspidē . . .« itd.³¹

²⁸ Partsch, op. cit., str. 31. Tu je građevinu, kako se čini, podigao Pierius, odličnik na dvoru Odoakra u Ravenni. To je plod istraživanja M. Cagiano de Azevedo, »Il palatium di porto Pallazzo a Meleda«, *Accademia Nazionale dei Licei*, Anno CCCLVI, quaderno 105. O tome još i Branimir Gabričević, »Ruševine antikne građevine u Polačama na Mljetu. U povodu jednog tumačenja«, *Slob. Dalmacija*, XXVIII/1969, br. 7528 (17. svibnja), str. 3.

²⁹ Partsch, op. cit., str. 15. Ignjat Džordžić napisao je traktat *D. Paulus Apostolus in mari, quod nunc venetus sinus dicitur, naufragus et Melitae Dalmatensis insulae post naufragium hospes; etc. Venetiis, 1730.* To je djelo izazvalo prilično živu polemiku u 18. st., na koju se ne mogu osvrnuti. Početkom 20. st. su se Vicko Palunko i Rudolf Vimer prepirali oko iste stvari (Palunko, *Melita del naufragio di S. Paolo e l'isola Meleda in Dalmazia, Studio di geografia biblica*, Spalato, 1910; isti, *Brodolom sv. Pavla na Mljetu u Adriji i nesmisao libela ne Mljet već Malta pisao kan. dr. Rudolf Vimer*, Split 1915; Vimer, *Ne Mljet već Malta*, Zagreb 1911, 1913). Iza toga protekla je prava bujica polemičkog crnila koju je don Frane Bulić sabrao u 1° *Supplemento al »Bulletino di archeologia e storia dalmata*«, 1913. Nije mi moguće prenijeti čak ni najvažnije misli tih polemika, a držim da to nije ni važno, jer u obje polemike nitko nije uspio nikoga ni u što uvjeriti niti ikome išta dokazati. Držim štoviše da u takvim stvarima nije čak ni moguće išta dokazati, pa stoga ne ulazim u prikaz polemika, to više što bih, ako bih sada uz koga pristao, mogao izazvati — treću polemiku.

³⁰ Franz Petter, »Spalato«, *Wiener Zeitschrift*... XIV/1829, 140-143, str. 1145-1149, 1153-1156, 1161-1164; 1174-1175.

³¹ »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, Insel Lissa«, *Wiener Zeitschrift*... XVII/1832, 99, str. 795-96.

Ali vremena su se mijenjala. God. 1833. osnovan je tršćanski Lloyd kao agencija za skupljanje vijesti. Lloyd je carskim rješenjem od 20. travnja 1836. postao parobrodarskim društvom. Dana 16. svibnja 1837. otvorena je pruga Trst — Carigrad parobrodom *Ar ciduca Lodovico*.³² Lloyd je imao i jedan književno-umjetnički odjel (*Literarisch-artistische Abteilung*), koji je povremeno izdavao litografije raznih dalmatinskih gradová.³³ Taj odjel privukao je slikara Bernarda Fiedlera, koji je do 1850. živio u Mlecima, u Trst. Fiedler je počeo putovati Lloydovim parobrodima i ubrzo stekao glas slikara dalmatinskih i levantskih krajolika. God. 1851. nastala je njegova slika *Brandung an der Dalmatiner Küste bei Ragusa*, 1853. naslikao je pulsku Arenu, a 1855. krajolik Boke.

No u to doba, 1843, pojavila se u Aarau i povijesna novela Heinricha Zschokke-a, *Diokletian in Salona* (u zbirci *Ausgewählte Novellen und Dichtungen*). Zschokke nikad nije bio u Splitu. Za tu njegovu novelu, bez neke osobite književne vrijednosti, bit će mu pružile građu litografije o Dioklecijanovoj palači koje su se tih godina počele pojavljivati.³⁴ No kako je u to doba Dalmacija postala pristupačna putnicima koji nisu bili ni časnici ni činovnici, a ni članovi careve pratnje, god. 1843, neposredno po pojavljivanju Zschokkeove novele, u Istru i Dalmaciju stiže Heinrich Stieglitz (1801-1849), Nijemac, sin židovskog trgovca. Stieglitz je bio posve književno naobražen čovjek i stajao je između kasnih romantičara i mladonijemaca. Vrlo je vjerojatno da je on poznao upravo izišlu Zschokkeovu novelu, pa se može pretpostaviti da je on tim štivom i potaknut na put u Dalmaciju. Stieglitz je bio u početku filhelen, pa je 1823. izdao svoje *Gedichte zum Besten der Griechen*, koje su se svidjele uglednim piscima kao Ludwigu Uhlandu, Jeanu Paulu, čak i Goetheu. Oženio se romantičnom Charlottom Willhoft, koja je počinila samoubojstvo 1843. Otada Stieglitz putuje. Kad je Lloydovim parobrodom stigao u Istru, pa u Dalmaciju, Stieglitz je u svom putopisu dao oduška svojim mladonjemačkim raspoložnjima, pa je počeo propovijedati velikonjemački ekspanzionizam na talijanskom jugu Monarhije Istru i Dalmaciju smatrao je talijanskim zemljama. U Habsburgovcima vidi ne samo njemačke careve, nego i nasljednike rimskih ca-

³² *Der Österreichische Lloyd und sein Verkehrsgebiet*, Offizielles Reisehandbuch herausgegeben von der Dampfschiffahrts-Gesellschaft des Österr. Lloyd, Chefredacteur Hugo Bürger, I. Theil, *Istrien, Dalmatien, Herzegowina und Bosnien*, Wien-Brünn-Leipzig 1901, str. 9-10.

³³ Npr. (Anonymus), *Album materischer Ansichten aus Dalmatien und seinen Nachbarländern* (tekst na njemačkom, engleskom i francuskom, s. a.

³⁴ Npr. Johann Högel Müller, *Erinnerungen aus Dalmatien, allen k. k. Oesterreichischen Militairs hochachtungsvoll gewidmet von... ..*, Wien, s. a. (1839)

reva. Njegovo slobodoumlje nije ga smetalo u tome,³⁶ jer je Stieglitz to sve osjećao i doživljavao posve književno. Stoga je Stieglitz izabrao baš klasično tlo Istre da austrijskog cara proglasi nasljednikom Rima i to baš diveći se Areni u Puli.³⁵ Štoviše, Stieglitz se podsjeća da je Istra nekoć u srednjem vijeku bila pod vlasti njemačkih markgrofova pa poziva Nijemce da ne sele u Ameriku i na stepe Ukrajine, nego da naseljavaju Istru,³⁷ što mu je Ivan Kukuljević-Sakcinski teško zamjerio.³⁸ Putujući tako od otoka do otoka Stieglitz je došao u dodir s onim brojnim bolje ili slabije naobraženim župnicima ili zemljoposjednicima, koji su, prebivajući u malim mjestima, u svojoj dokolici sakupljali stare novce i ostale podatke o povijesti svoga grada ili otoka. Na Osoru tako spominje nekog arheologa amatera koji se zvao Malabottici.³⁹

U oduševljenju klasičnom starinom Stieglitz svakako slijedi stope Goethea i njegova putopisa po Italiji *Italienische Reise* (1786-88). Gledajući vrtove Lošinja, Stieglitz se prisjeća Goetheove pjesme *Mignon* iz njegova romana *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. No dok Goethe u svojem putopisu iz Italije sav čvrsto stoji u jednoj vedroj i muževnoj sadašnjici, Stieglitz u zidinama Dioklecijanove palače u Splitu bježi u davnu prošlost kad je Dioklecijan hodao među tim redovima stupova i zidinama i divio se pogledu na pučinu i otoke. Samog Dioklecijana Stieglitz opisuje kako poput nekog zanešenjaka kasne njemačke romantike odbija legate Maksimijanove, koji su ga molili da opet navuče purpur. Dioklecijan ili odbija i veli da ga Maksimijan, kad bi znao kakav krasan kupus on ovdje, u Splitu, uzgaja, ne bi molio da se opet primi vlasti nad svijetom.

Stieglitz je iz tog kulturno-povijesnog i Zschokkeu bliskog sanjarenja neugodno trgnut narodom pigmeja, kramara i Vljaja, tim narodom ružne sadašnjice, koji u palači prebiva i koji ju je una-

³⁶ Heinrich Stieglitz je svoje djelo *Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen*, Stuttgart und Tübingen 1845, posvetio württemberškom ministru kulture Karlu Augustu barunu von Wangenheimu (1773-1850), koji je zbog svojih slobodoumnih shvaćanja opozvan iz njemačkog Bundeslaga na zahtjev kancelara Metternicha.

³⁷ Stieglitz, *op. cit.*, str. 62-63.

³⁸ Stieglitz, *op. cit.*, str. 41, 61.

³⁹ Ivan Kukuljević-Sakcinski, «Istria i Dalmacija, Pisma i uspomene od Henrika Stieglitza. U Stuttgartu i Tübingi, 1845». Presudeno ... om ... em ... m, Književni pregled, *Zora Dalmatinska*, II/1845. 29 (21. srpnja) Zadar, str. 226-230. Zanimljivo je da zadarski kritičar Stieglitzove knjige profesor [Ivan] B[rosović] h tu uopće nije zamjerio Stieglitzu, nego mu je zamjerio niz faktografskih i zemljopisnih netočnosti, «Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen von Heinrich Stieglitz, Stuttgart und Tübingen, 1845, 8. 284 Seiten», *Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst*, Wien, III/184. 148 (10. prosinca), str. 1153-54.

³⁹ Stieglitz, *op. cit.*, str. 85. pa 91. pokazuje da poznaje rad pulskog arheologa Giovannija Carrare, *usp.* str. 47.

kazao svojim prljavim nastambama.⁴⁰ Sve u svemu, Stieglitz se u ovom sanjarenju o Dioklecijanu udaljio od vedrog i muževnog doživljavanja klasične umjetnosti kod Goethea i okrenuo se prema njemačkom književnom historicizmu i povijesnom romanu, koji se pod utjecajem Waltera Scotta počeo razvijati tih godina u njegovoj domovini. Iz tog kuta valja razmatrati njegov odnos prema likovnim umjetnostima u Dalmaciji. Ako je umjetnost, a posebno plastika za Goethea razdoblje doživljavanja Italije, ne priroda kao u njegovu strasburškom razdoblju, nego nešto više od prirode, zakon ili istina pod velom,⁴¹ Stieglitz želi anegdotizirati i literarizirati graditeljstvo, odatle oživljavanje Dioklecijana. Zato se Stieglitz s jedne strane trudi da steče neko povijesno znanje o Dioklecijanu, a s druge da ga ocrtava posve fantastično. U tom pogledu Stieglitz se približava književnim postupcima povijesnog romana.⁴² No ako dalje razmotrimo Stieglitzov odnos prema idejama njemačke kasne romantike, vidjet ćemo da se on na jedan način udaljio od njemačkih nacionalnih okvira, kojima je ta kasna romantika u Njemačkoj težila, te se poput drugog kasnoromantičkog pisca grofa Augusta von Platen-Hallermündea okrenuo prema jugu, a s druge strane, da je on taj jug, u našem slučaju Istru, spremio u državne okvire Njemačke, proglasivši Habsburgovce nasljednicima Rima. U tome je Stieglitz eklektičar.

Ako pak njegovo djelo razmotrimo kao razvitak oblika, utvrdit ćemo da se on slabo oslanja na standardni i naprijed opisani vojnički, pa prirodoslovni tip (poput Alberta Fortisa, *Viaggio in Dalmazia*, Mleci 1774), jer Stieglitz nije ni vojna uhoda ni prirodoslovac, a ni arheolog, nego pjesnik, koji putuje da bi se nadahnuo kao što se

⁴⁰ Stieglitz, *op. cit.*, str. 170—172. Tu anegdotu bit će Stieglitz doznao iz Zschokkeove novele *Diokletian in Salona*. To se djelo pojavilo 1928. u hrvatskom prijevodu u Splitu. U bilješci na str. 19. don Frane Bulić, koji je djelo izdao, naveo je jednu rečenicu iz *Epitome Caesarum Aurelia Victoria* 39, 6: »Utinam Salonis possetis videre olera manibus nostris instituta, profecto numquam istud temptandum indicaretis.« Sličnu rečenicu je don Frane našao i kod Zosime, tt. 108. Kako ni te bilješke nisu bile jasne, uzeo sam knjigu Sexti Aurelii Victoris *liber de Caesaribus praecedunt Origo gentis romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus* recensitur Franciscus Pichlmayr, Lipsiae, MCMXI, ali nisam našao ni toga poglavlja ni te rečenice. Potražio sam i Zosimae *Corpus Scriptorum Historiae byzantinae*, Editio emendatior et copiosior consilio G. B. Niebuhrii C. F. Bonnae, MDCCXXXVII. i tu sam na str. 75. našao anegdotu o odbijenim legatima, ali ne rečenicu o kupusu. Sam Stieglitz je sa svojom gustom i čupavom bradom i sa svojim zanešenjačkim i ekscentričnim ponašanjem inače uveseljavao taj narod pigmeja, isp. Ivan Brozović, nav. osvrt, str. 1153.

⁴¹ Usp. H. A. Korff, *Geist der Goethezeit*, II, *Klassik*, Leipzig 1958, str. 411, 425, 453.

⁴² Korff, *op. cit.*, IV, *Hochromantik*, str. 336—37.

otkrio na krstionici sv. Ivana zabat s carskom krunom, Kohl iznosi hipotezu, da je ta krstionica bila zapravo mauzolej Dioklecijana.⁵⁶

No dok su ta nagađanja, makoliko ponekad lucidna, ipak manje važna, jer Kohl nije bio arheolog, mnogo su važnija Kohlova nastojanja da Dioklecijanovu palaču, stolnu crkvu i starine Splita što potpunije i plastičnije prikaže, i to u književnom obliku koji će svakom biti privlačan i čitak. Svjestan da pero ipak ne može sve što i slika, Kohl piše o plaketi stolne crkve koju je izradio splitski učitelj Ivan Čučić i preporučuje je kao eksponat za svjetsku izložbu u Londonu.⁵⁷ Žali što se nije našao umjetnik poput Martina Philippa Gropiusa koji bi izradio diorame Dioklecijanove palače u Splitu.⁵⁸ Tu onda počinje njegovo nastojanje da Dioklecijanovu palaču na likovno-anegdotski način preporučí slikarima, da im preporučí motive veduta, sfinge i stupova, uskih uličica i trgova na kojima se kreću hrvatski seljaci istočnjačkog lika i odjeće i divljeg lica, a među njima austrijski časnici.⁵⁹

Za razliku od gotovo svih dotadašnjih putopisaca (a i Stieglitza) koji su svoju pažnju uglavnom posvećivali Dioklecijanovoj palači i Saloni, u Kohla ćemo naći iscrpne opise umjetničkih sredina drugih dalmatinskih gradova. Kohl je bio prvi koji je osjetio svu ljepotu tamnih i uskih ulica Korčule, prvi koji je opisao batadur obitelji Arneri, kojoj su već onda nudili za nj oveće svote.⁶⁰ Pišući o Dubrovniku, Kohl koji je u Dubrovniku vidio Genèvu Slavenu,⁶¹ oduševljen je štedljivom ozbiljnošću urbanističkog stila Dubrovnika, čiji graditelji kao da su se rukovodili stihovima Lodovica Ariosta što ih je dao uklesati na svoju kuću:

»Parva, sed apta mihi, sed nulla obnoxia, sed non
Sordida, parta meo sed tamen aere domus.«

Te stihove Kohl ne može smetnuti s uma u svojim šetnjama Dubrovnikom, koji mu sav izgleda kao da ga je uredio ozbiljni, trezveni i štedljivi domaćin. Svuda on vidi republikanski duh senata, nijedna zgrada, pa ni carina ni knežev dvor, ne razmeće se sjajem, nigdje u Dubrovniku ničeg neumjerena, nigdje veličine i raskoši duždeve

⁵⁶ Kohl, *op. cit.*, 1, str. 133—135, 140.

⁵⁷ Kohl, *op. cit.*, 1, str. 154.

⁵⁸ Martin Philipp Gropius (1824—1880), njemački arhitekt koji je mnogo gradio u Berlinu. God. 1869. postaje ravnateljem berlinske *Kunst- und Gewerbeschule*.

⁵⁹ Kohl, *op. cit.*, 1, str. 154.

⁶⁰ Kohl, *op. cit.*, 1, str. 164—165. Nije mi poznato gdje se sada taj batadur nalazi. No drugi poznati i lijepo izrađen batadur na Korčuli nalazio se na vratima kuće obitelji Kapor. On je ukraden odmah iza rata.

⁶¹ Kohl, *op. cit.*, 2, str. 63—68.

palače u Mlecima ili palače Pitti u Firenzi.⁶² Kohl se nadalje zadržao na nizu crkava po dalmatinskim gradovima, uopće na svim raznolikim oblicima kulture u Dalmaciji, pišući o Istri zadržao se na razmatranjima o Argonautima i objašnjavanju grčkog poznavanja hidrografijskih sustava Europe i njihova nazora da je Dunav preko Save spojen s Jadranom,⁶³ u što je stari svijet vjerovao sve do rimskog osvojenja naših krajeva. I dok je kod austrijskih pisaca, pa i kod Stieglitz, Dalmacija zemlja u kojoj se nalazi Salona i Dioklecijanova palača, te zemlja koju su posjetili Argonauti, dakle zemlja gotovo isključivo antičkih uspomena, Kohl je proširio vidokrug prijatelja lijepe umjetnosti na spomenike Zadra, Dubrovnika, Šibenika pa Istre, koji su obično srednjovjekovni, barokni i renesansni. Za europsku učenu i čitateljsku javnost Dalmacija je tek s Kohlom postala zemlja bogate i raznolike tradicije u umjetnosti.

Baš tu se nalazi Kohlov klasni pristup umjetnosti i književnosti. Ta učena i čitateljska javnost Europe bijaše zapravo njezina građanska javnost, i to javnost jednog građanstva koje je, poraženo 1848, izdajnički prihvaćalo reakcionarna rješenja pitanja nacionalnog jedinstva koja im je nuđao dvor, kako reče Georg Lukács. Istodobno se to industrijsko građanstvo odvrćalo od antike, što je baš kod Kohla vidljivo.⁶⁴ Kohl je, kako naprijed rekosmo, bio štíćenik austrijskog ministra. Pa ako je Kohl toj javnosti saopćio Dalmaciju kao zemlju bogate i raznolike umjetničke tradicije, on ju je time uključio u europski kulturno-povijesni krug. Bijaše to nazor koji će imati sudbonosnih posljedica. Na taj se način ostvarilo susjedstvo likovnih umjetnosti i književnosti u Kohlovu djelu koje je inače značajno za pedesete godine njemačke književnosti 19. st., u kojoj su se isticali Paul Heyse i Emanuel Geibel.

Kohlu možda zahvaljujemo što su sljedeći putnici koji su došli u Dalmaciju, bračni par Otto i Ida von Reinsberg-Düringsfeld, došli k nama svjesni da dolaze u zemlju, doduše ne baš suvremeno civili-

⁶² Kohl, *op. cit.*, 2, str. 89—90.

⁶³ Kohl, *op. cit.*, 2, str. 437—39. Katičić, nav. djelo, str. 81—82.

⁶⁴ Georg Lukács, »Gottfried Keller«, *Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts*, Berlin, Aufbau, 1956, str. 149. Kohlov putopis po svojoj strukturi inače nasljeđuje djelo engleskog egiptologa i polihistora Sira J. Gardnera Wilkinsona, *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Hercegovina and Remarks on the Slavonic Nations, the History of Dalmatia and Ragusa, the Uskoks...*, London 1848. Na to i na ostala književna svojstva njemačkih putopisa četrdesetih i pedestih godina 19. st. osvrnuo sam se u ogleđu »Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o dalmatinskoj Hrvatskoj«, *Encyclopaedia Moderna*, IX/1974, 26, str. 47—60. Ovdje se ograničavam samo na raščlambu funkcije likovnih umjetnosti u tim putopisima.

ziranu, ali zemlju s bogatom i starom umjetničkom tradicijom.⁶⁵ Ida, a osobito njen muž Otto, više se zanimala za književnost nego za starine i likovne umjetnosti Dalmacije. Stoga sam se na njezin putopis opširno osvrnuo u mojem naprijed navedenom ogledu. No kako je poznavala gotovo sve ljude koji su tada u Dalmaciji nešto značili, ona je upoznala i Petra Nisitea, koji je stanovao u Tvrđalju Petra Hektorovića u Starigradu na Hvaru, pa je opširno opisala kuću, ribnjak i perivoj.⁶⁶ No baš taj opis otkriva njezin odnos prema likovnim umjetnostima, posebice graditeljstvu. Ona ne opisuje diveći se, kako bi to učinio Kohl, ne locira u taj perivoj i dvor pjesnika Petra Hektorovića, kako bi to uradio Stieglitz, ona se u Tvrđalju kreće, komentira knjižnicu učenjaka koji u njem živi, prisjeća se raznih naoko posve nevažnih pojedinosti, nadahnjuje se na pogledu kroz prozor i kao slučajno se esejistički osvrće na Hektorovića i Nisitea.

Taj slijed putopisâ lijepo pokazuje kako jedan putnik potiče drugoga: Robert Adam Louis-François Cassasa, Zschokkeova novela Stieglitz, Stieglitz Arnetha. Kohl, koji je, kako već istakoh, bio jedan od najuglednijih i najplodnijih putopisaca svoga doba, pokazao je da u Dalmaciji ima više od Dioklecijanove palače i Salone i to uglavnom srednjovjekovnih spomenika, pa će bit da je njegovo djelo dalo povoda Rudolfu Eitelbergeru da dođe u Dalmaciju 1859. i 1860, također s preporukom austrijskog ministra, ministra kulture, ne trgovine kao Kohl.⁶⁷

Šezdesetih i sedamdesetih godina napisano je malo putopisa po dalmatinskoj Hrvatskoj, a ono malo što je napisano, nije se bavilo umjetnošću Dalmacije.⁶⁸ U putopisu Theodora Schiffa (1831—1882), koji je 1870. postao profesorom njemačkog jezika na gimnaziji u

⁶⁵ Istodobno s Kohlom pisao je o Dalmaciji i J. L. Neugebauer, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Leipzig 1851. No u Neugebaura će se jedva naći nešto što se neće naći u Kohla, ali je gotovo sve mnogo kraće i nekako činovnički suhoparno, usp. str. 134—35, 143—49. Neugebauer piše o Petru Nisiteu, sakupljaču starina na str. 109. a na str. 149. spominje i knjižnicu Frane Carrare. Ida von [Reinsberg] — Düringsfeld napisala je djelo *Aus Dalmatien*, I—III, Prag 1857.

⁶⁶ Düringsfeld, *op. cit.*, 2, str. 119—121. O ukusu Petra Hektorovića pisao je Cvito Fletković »Petar Hektorović i likovne umjetnosti«, *Baština starih hrvatskih pisaca*, Split, MH, 1971, str. 139—184.

⁶⁷ Rudolf Eitelberger izdao je 1861. djelo *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico*. U tom djelu prvi je izvijestio o starohrvatskoj umjetnosti. No tim već dobro poznatim i čisto stručnim djelom neću se baviti u ovoj raspravi kojoj je svrha prikazati opće zanimanje putopisa za starine Dalmacije, što je poslužilo kao poticaj arheolozima i povjesničarima umjetnosti. Preporuka Eitelbergeru čuva se u HAZ, Pres. spisi 39/p. II, dd. Beč, 5. travnja 1960.

⁶⁸ Kao npr. djelo Heinricha Noé, *Dalmatien und seine Inselwelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berge*, Wien-Pest-Leipzig 1870.

Splitu, nalazi se jedna duhovita kokerija o Kaštelaninu koji je našao poklopac jednog sarkofaga ispod masline, pa je poklopac najprije opet zatrpao zemljom da nitko ne bi ništa doznao, a onda sve ispričao svom odvjetniku, koji je o nalazu obavijestio tadašnjeg ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu Mihovila Glavinića (bio je ravnateljem 1872—1883), pa je sarkofag otkopan i prenesen u muzej pod pratnjom radoznalih Splitsana, a sve se u splitskim kavanama i trgovima mješecima prepričavalo.⁶⁹

U tom putopisu humorističkog tipa, koji nasljeđuje putopis Ide von Reinsberg-Düringsfeld, pojavljuje se ironija puna aluzija, prava epska ironija kojoj nedostaje iznenadnost. No u takvu ironičkom ozračju stila Dalmacija prestaje biti stvarni i trijezni svijet, u njoj sve postaje »relativno«, inače ironija ne bi bila ni moguća.⁷⁰

Jedan opis splitskih i solinskih starina potječe od poštanskog činovnika Hermanna Kleina von Hermannsfels,⁷¹ koji se međutim ograničavao na prepričavanje čimbenika već poznatih znanosti.

U to doba prošao je Dalmacijom i njemački plemić, obožavalac Arthura Schopenhauera, hipnotizer i spiritist Carl barun du Prel (1839—1889) pa je spomenuo Dioklecijanovu palaču kao jedan od najznačajnijih spomenika rimskog graditeljstva na svijetu. Kao kontrast du Prel spominje prljave vlaške kućice koje su se ugnijezdile u velebnoj palači.⁷²

Sve su to djela bez neke književne važnosti koja se pišu u vremenima pred duboke i korjenite promjene. Takvu krizu Austrija je proživljavala nakon poraza kod Kraljičina Graca 1866, kada je svakomu postalo jasno da Austrija nema više što tražiti u Njemačkoj, a ni u Italiji, gdje je ona te godine izgubila svoj posljednji posjed — Mletke. Austrija je doduše osjećala kao svoje poslanje »die Cultur nach Osten zu tragen«, ali je bila svjesna da joj ponestaje daha i novca za čisto uljudbeno misioniranje istoka. U to doba, kada političari postaju bezvoljni i svjesni neuspjeha i kada građanstvo Beča simpatizira s Francuskom koja se 1870. zaratila s Pruskom i izgubila rat 1871,⁷³ austrijska književnost bježi iz sive svakidašnjice u daleku

⁶⁹ Theodor Schiff, *Aus halbvergessenem Lande, Culturbilder aus Dalmatien*, Wien 1875, str. 60—61.

⁷⁰ Tako Beda Almann, *Ironie und Dichtung*, Pfullingen 1969, str. 12.

⁷¹ *Die Altertümer von Spalato und Salona*, Split 1876. O Kleinu vidi kod Luigija Mascheka, *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1871*, I, Zadar 1871, str. 55.

⁷² Carl Freiherr du Prel, *Unter Tannen und Pinien, Wanderungen in den Alpen, Italien, Dalmatien und Montenegro*, Berlin 1875, str. 266—67. Du Prel je bio inače prijatelj Heinricha Noëa.

⁷³ [Anonymus], *Studien über Dalmatien und Osterreich's Politik von einem österreichischen Offizier*, Graz 1869, str. 12. Austrijsko javno mnijenje bilo je nakon poraza 1866. u ratu između Pruske i Francuske 1870/71. na strani Francuske. O tome vidi kod Arthura Schnitzlera, *Jugend in Wien, Autobiographie*, München 1971 (DTV 775), str. 44.

I. PEDERIN

prošlost Rima i Atene. U to doba nastaje ep Roberta Hamerlinga *Ahasveros in Rom*. U to doba, dok političari šute, austrijsko društvo i intelektualci počinju gledati pobjednički Reich Otta von Bismarcka s visoka, kao stari aristokrate skorijeveće, oni se oduševljavaju tragovima starih kultura na Balkanu i dalje u Grčkoj pa Turskoj, i spremaju se postati posrednicima između staroga kulturnog Levanta i suvremenog svijeta. Anton barun von Prokesch-Osten (1795—?), koji se još 1824. oduševio Carigradom i Grčkom, od 1855. je austrijski poklisar u Carigradu. On posjećuje predio Troje i počinje okupljati intelektualce oduševljene poviješću i kulturom istoka.

Jedan od njegovih štićenika bijaše Alexander barun von Warsberg (1836—?), koji se 1859. oduševio istokom kao činovnik namjesništva u Mlecima, a 1863. upoznao Prokesch-Ostena, kojeg je pratio na brojnim putovanjima, najprije po južnoj Europi, a onda 1868, 1869. i 1871. po Egiptu. God. 1870. Warsberg je na Krfu napisao djelo *Odyssäische Landschaften*, koje je izdao 1871. u Beču.

No dok je boravio na Krfu, Warsberg je opazio da se grčki mit ne zaustavlja pred vratima Jadrana, da na svoj istočnoj obali Jadrana gotovo da i nema lijepe točke gdje Grci i Rimljani nisu sagradili hrama: »Weil ich nun der Ansicht bin, dass keine Geographie, nur der eigene Augenschein der geschichtlichen Schauplätze das Verständnis der Ereignisse deutlich vermitteln, brachte es diese immer ausgebildete Erkenntnis von der Bedeutung, welche die illyri-chen und liburnischen Küsten für das antike Leben gehabt haben.«^{73a} Warsberg je 1. srpnja 1871. krenuo parobrodom *Mercur* iz Krfa u Bar pa u Kotor, gdje ga se dojmila tiha ozbiljnost i melankonija krajolika, u kojem je vidio križni put čovječanstva što bi ga trebali tražiti slikari i pjesnici. Perast mu je Schwyz pod mirtama, svjedočilo mu se njegovo bogato i čvrsto staromletačko graditeljstvo.⁷⁴

Ideološki je Warsberg obnovio putopis. Dok se Kohl npr. zadovoljavao plastičnim opisom, Warsbergu je u nekoj zemlji sve uzročno povezano, krajolik i raslinje uvjetuju stilove graditeljstva, izgled ljudi, njihove fizionomije, temperament i sudbinu. Svijetom vladaju tajanstveni geopolitički i kulturni zakoni. Putnik-pisac ih mora osjetiti i protumačiti. Warsberg je protivnik povijesti kao znanosti koja nabraja činjenice: »Solche Monographien, gut geschrieben, sind heute das Eigentliche, was den Historikern noch erübrigt und daher

^{73a} »Jer sam mišljenja da nikakav zemljopis, samo osobni doživljaj povijesnih mjesta može objasniti događaje koji su se tu zbili, uočio sam značenje koje su ilirske i liburnijske obale imale za život u klasičnoj starini.«

⁷⁴ Freiherr Alexander von Warsberg, *Dalmatien, Tagebuchblätter aus dem Nachlasse*, Wien 1903/4. Ovaj putni dnevnik autor nije uspio objaviti, pa je on objavljen nakon njegove smrti.

aufliegt. Sie haben vor der früher üblichen Weltgeschichte das voraus, dass sie mehr individuelle Spannung und Teilnahme, einen festen Knochenbau und auch eine leidenschaftlichere Seele, mehr bunte Färbung und auch mehr Rücksicht für die Landschaft und den städtischen Hintergrund mit sich bringen und bedingen. Der Welthistoriker ist mehr Philosoph; der, welcher eine solche Einzelhistorie versucht, muss Maler und Künstler, auch Dichter und Romantiker sein. Dabei hätte die Monographie der Republik Ragusa noch das besondere Interesse, immer das Branden der Weltgeschichte mithören zu lassen; denn das Schicksal Ragusas war, ganz wie sein Stadtbild, nicht reich und grossmächtig, aber wohlhabend und ansehnlich, und wie das Meer um seine Flanken liegt, so spülten hier alle grossen Ereignisse unseres Mittelalters an. Ohne fortwährenden Bezug auf die Kirche und die orientalische Frage, auf Spanien und Venedig ist das Leben Ragusas nicht zu erzählen.⁷⁵ Korčula mu je šarenilo narodâ i nošnji ne samo u sadašnjosti nego i u prošlosti, o čemu nalazi podataka kod klasičnih pisaca. U tom je smislu Korčula za Warsberga velegrad. Na »Pjaci« u Splitu padaju mu na um mala talijanska kazališta, gdje se pred skromnom dekoracijom, poput ove na »Pjaci« sva radnja i sav život grada odvija. Čini mu se kao da će među licima šetača na »Pjaci« otkriti lice Crispina ili neke druge osobe talijanske *opere buffe*, koja će odmah početi deklamirati. Tek kasno po ponoći Splitsani su se razišli i otišli svojim kućama. U Dioklecijanovoj palači opaža moć carske riječi, koja je čak i u doba dekadencije bila toliko jaka da je mogla za 12 godina sagraditi palaču.⁷⁶ Salona mu je točka koja vlada Jadranom i Italijom. Kad je Justinijan odlučio povratiti zapadno rimsko carstvo pod svoje žezlo, Salona je postala središte gdje su se skupljale Narzesove čete, koje će poslije preko Istre osnovati agzarhat u Ravenni i odatle vladati Italijom. No ta strateška važnost Dalmacije i Salone, bila je

⁷⁵ Warsberg, *op. cit.*, str. 41: »Takve monografije, ako su dobro napisane, danas su baš ono što ostaje za povjesničare kao njihova dužnost. Oni imaju prednost pred poviješću svijeta, kako se ona prije pisala, da u povijest mogu umijeti više individualne napetosti i naklonosti, čvrst kostur, ali i strastvenu dušu, više bojâ, ali mogu voditi računa i o krajoliku i pozadini gradova. Povjesničar svijeta je više filozof, a onaj koji se lati jedne takve pojedinačne povijesti mora ujedno biti slikar i uopće umjetnik, također pjesnik i romantičar. Monografija dubrovačke republike imala bi k tomu još i tu prednost što bi u njoj uvijek odzvanjao glas svjetske povijesti, jer sudbina Dubrovnika, baš kao i izgled grada, nije bogata i moćna, ali dobrostojeća i dobro uočljiva u povijesti. I isto kao što more kupa njegove bokove, tako u njem odzvanjaju svi veliki događaji našeg srednjeg vijeka. Bez stalnih veza s crkvom, istočnim pitanjem, Španjolskom i Mlecima, ne može se ispričati život Dubrovnika.

⁷⁶ Warsberg, *op. cit.*, str. 66, 85, 87.

uzrokom da su je Avari 639. zapalili.⁷⁷ Salona je dakle pala žrtvom velikog istočnog pitanja, iz njenih ruševina zrači veličina i snaga hoda povijesti. A narod koji danas prebiva u Saloni, mada plavokos i nježne, gotovo ženske puti, posve je istočnjačke duše, to pokazuje svojom velikom ljubavlju za boje, crvenom kapom, turbanom, uskim plavim hlačama, uspravnim ponosnim držanjem. Tko nije vidio ovaj narod ne može do kraja shvatiti likove mletačkog slikarstva, Parisa Bordonea i drugih, čiji su modeli potjecali ne samo iz Mletaka nego i iz Dalmacije. Štoviše, Mlečići zahvaljuju svoj visoki i vitki uzrast sretnoj mješavini s ovim istočnjacima Dalmacije. Zaista, povjesničaru nije dovoljno čitati pjesme narodâ o kojima piše, on mora posjetiti i njegove zemlje i krajeve.⁷⁸

Don Frane Bulić je spomenuo Warsbergov putopis kao »Il testo mancante e difettoso in linea storica«,⁷⁹ što je svakako donekle i istina. Warsbergovo djelo je povijesni esej. No on je ipak naslutio i prvi izrekao geopolitičke zakone Dalmacije i Hrvatske uopće, koja je sva okrenuta Zapadu, a sudbinski povezana s Istokom, određena od povijesti da bude predstražom Istoka u njegovoj borbi protiv Zapada, mač Istoka uperen u srce Zapada.

Nije li se Warsberg prepao toga svog otkrića? Jer on je ipak bio godinama činovnik zemlje koja se smatrala pozvanom da kulturno misionira Istok. A slavenski svijet bio je na pragu povijesti, spreman da nakon Oktobarske revolucije zaigra ulogu izvan zapadne Europe u povijesti.

Warsbergov putopis koji je tiskan kasno, nije djelovao na austrijsku putopisnu književnost po dalmatinskoj Hrvatskoj. Ali raspoloženje vremena u Austriji išlo je u prilog traženju tajanstvenih namjera povijesti u Dalmaciji.

Jedan drugi austrijski časnik, koji se 1866. borio protiv Prusa kod Kraljičina Graca, Armand barun von Schweiger-Lerchenfeld (1846—1910) odlučio se 1881—1882. putovati po Jadranu i to ne samo po hrvatskoj obali. Jadran je među svim zaljevima u Europi za njega po krajoliku najljepši, kulturnopovijesno najzanimljiviji, a zemljo-

⁷⁷ Warsberg, *op. cit.*, str. 96—97. Narzes i Belizar su u Saloni okupljali čete za pohod na Ravennu i to negdje između 535—555. Isp. Procopio de Cesarea, *La guerra gotica*, a cura di Domenico Comparetti, Vol. secondo, Roma 1896, X, str. 264—269; usp. dalje kod Stjepana Antoljaka, »Zadar pod vlašću istočnih Gota, *Zadarska revija* XX/1971, 2, str. 137—146. Ta rasprava izašla je u njemačkom prijevodu kao »Zadar unter ostgotischer Herrschaft«, *Diadora*, Zadar, VI 1973, str. 207—221

⁷⁸ Warsberg, *op. cit.*, str. 100—101.

⁷⁹ [Anonymus], »Warsberg Al. — Dalmatien. Tagebuchblätter aus dem Nachlasse des ... mit 72 Illustrationen von I. H. Fischer, Wien, 1904«, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, XXXVI/1913, str. 103. Tekst nepotpun i pogrešan u povijesnim stvarima. Don Frane spominje kratko Warsberga još u već navedenom *Razvoju arheoloških istraživanja*..., str. 40.

pisno najznačajniji. U tom pogledu s Jadranom se ne može mjeriti ni Lyonski zaljev ni Crno more, a ni Baltik. Jedino Egejsko more može se mjeriti s Jadranom, no ono je samo ulomak Sredozemlja.⁸⁰

Schweiger-Lerchenfeld nije ni onako maštovit ni onako neobuzdan kao Warsberg. On se naprosto trudi rekonstruirati izgled Dalmacije u rimsko doba, rimske ljetnikovce u Puli i Poreču,⁸¹ klasički grčki mit. Sava će zacijelo biti Ister Apolona Rođanina.⁸² Zamišlja kako je Poreč izgledao u rimsko doba i nagađa da li su se u Puli priređivale naumahije ili ne.⁸³ Sve je to ispričano trijezno, sa znanstvenim pretenzijama i ozbilžnošću, a ipak iz njegovog putopisa zrači sloboda i svježina novog proširenog obzorja kojom su Schweiger-Lerchenfeld i Warsberg obogatili austrijsku književnost o Dalmaciji, a i austrijsku književnost uopće, i dali joj specifičnost i značajke književnosti koju ona nije uvijek imala u prošlim vremenima. Dalmacija je kao *kulturträchtige Landschaft* odigrala svoju ulogu u tom razvitku austrijske putopisne književnosti. Od Warsberga i Schweiger-Lerchenfelda, tog austrijskog Gregoroviusa, do Huga von Hofmannsthala i Rainera Maria Rilkea, pa Hermanna Bahra — samo je jedan korak.

Bilo geopolitičkih zakona Balkana osluškivao je i Moritz Hoernes, arheolog Bosne, koji je nalazio da nije slučaj što je Austrija 1878. htjela baš onu granicu s Crnom Gorom. Ta je granica naime nekoć bila karavanski put koji je vodio od Dubrovnika u unutrašnjost, što su austrijski političari samo nesvjesno naslućivali kao i generali.⁸⁴

U Beču zanimanje za Dalmaciju i njezinu umjetnost raste. God. 1892. izlazi svezak o Dalmaciji u okviru serije *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Godine 1893. profesor W. A. Neumann drži predavanje o umjetnosti Dalmacije u bečkom znanstvenom klubu,⁸⁵ nakon jednog skupnog izleta po Dalmaciji. Kulturno naslijeđe postaje standardni sastavni dio gotovo svakog putopisa po hrvatskoj obali Jadrana. Švicarac Georg Baumberger⁸⁶ (1855—1951) inače katolički novinar, obuzet je posebnim kulturnim i povijesnim duhom koji zrači iz Rovinja: »Er atmet einen ureignen

⁸⁰ Armand Freiherr von Schweige-Lerchenfeld, *Die Adria, Land- und Seefahrten im Bereiche des Adriatischen Meeres*, Wien-Pest-Leipzig 1883, str. 1.

⁸¹ Schweiger-Lerchenfeld, *op. cit.*, str. 3.

⁸² Schweiger-Lerchenfeld, *op. cit.*, str. 47.

⁸³ Schweiger-Lerchenfeld, *op. cit.*, str. 88, 117.

⁸⁴ Mortz Hoernes, *Dinarische Wanderungen, Cultur- und Landschaftsbilder aus der Hercegovina*, Wien 1888, str. 172—73.

⁸⁵ W. A. Neumann, *Dalmatinische Küstenstädte*, Vortrag gehalten im Wissenschaftlichen Club in Wien am 5. Jan. 1893.

⁸⁶ Georg Baumberger, *Blaues Meer und schwarze Berge, Volks- und Landschaftsbilder aus Krain, Istrien, Dalmatien, Montenegro, Einsiedeln* [1900].

Geist mit seinen Anklagen ans Romanische, Normanische und Orientalische zugleich, den eigenen Geist der Geschichte jener stolzen, aber auch wieder grausamen Meereskönigin«. On napominje »Dogen-Tragödien« Lorda Georgea Byrona i drži da je mletački dužd Marino Faliero zacijelo više od jednog puta boravio u Rovinju. Pulu spominje kao omiljelo boravište mnogih lijepih Rimljanki.⁸⁷ U to je doba gotovo svaki putopisac, osobito njemački ili austrijski koji je stigao u Split, posjetio don Franu Bulića u Arheološkom muzeju, pa tako i Baumberger, koji je o don Frani imao veoma visoko mišljenje.⁸⁸

Za umjetnost Dalmacije najvažniji je putopis toga doba putopis Josefa Stradnera,⁸⁹ koji je od 1908. bio i urednikom časopisa »Adria« u Trstu. Stradner nastoji poput Schweiger-Lerchenfelda opisati sav Jadran, odnosno barem onoliko dokle doseže vlast Austrije. To područje on smatra manje ili više jedinstvenim — austrijskim. On se dulje zadržava na Dioklecijanovoj palači u Splitu. Zamjera bečkoj birokraciji nebrigu i nerazumijevanje za iskopavanja i restauraciju spomenika.⁹⁰ Don Frane Bulić je začudo vrlo kratak u osvrtu na ovo djelo koji nije dulji od jedne rečenice.⁹¹

No kod Stradnera, koji mnogo zna o Dalmaciji, ipak možemo govoriti o znanju koje je prije svega novinarsko, i to takvo da treba da posluži turizmu. Sam Stradner je prvi austrijski novinar specijaliziran za turizam. Spomenici Dalmacije sada postaju pitanje izvještavanja turista, pa se u putopisima počinju javljati i brojne krupne greške poput one Friedricha Poths-Wegnera (1844—?), nekadašnjeg veletrgovca iz Amsterdama, koji je u Arheološkom muzeju u Splitu uspio vidjeti ništa manje nego Dioklecijanov sarkofag, a malo je trebalo pa da vidi i njegovu mumiju. Takva je površnost don Franu Bulića naprosto razjarila i on je njegovu grešku izvrgao ruglu.⁹²

⁸⁷ Baumberger, *op. cit.*, str. 124. On [Rovinj] odiše prastarim i samo njemu svojstvenim duhom u kojem odzvanjaju rimske, normanske i istočnjačke uspomene u isto doba, posebno duh povijesti one ponosne, ali i okrutne kraljice mora.

⁸⁸ Baumberger, *op. cit.*, str. 194.

⁸⁹ Josef Stradner, *Neue Skizzen von der Adria*, I—III, Graz, 1902/3. Stradner je inače uređivao časopis *Adria*, koji je od 1908. izlazio u Grazu, pa poslije u Trstu do kraja Prvog svjetskog rata. O tome specijaliziranom časopisu, koji se bavio jadranskim turizmom, pisao sam u ogledu »Austrijsko turističko i planinsko novinstvo o jadranskim krajevima«, *Naše planine*, Zagreb, XXV/1973, br. 11—12, str. 268—272.

⁹⁰ Stradner, *op. cit.*, 3, str. 114—115.

⁹¹ [Anonymus], »Stradner J. — Neue Skizzen von der Adria, I. Von San Marco bis San Giusto, 1902. II. Istrien, 1903. III. Liburnien und Dalmatien, 1903«, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, XXXV/1913, 1—12, str. 87.

⁹² [Anonymus], »Poths-Wegner, Dalmatien, Montenegro, Albanien, Leipzig, 1912«. *Bullettino...* XXXV/1913, 1—12, str. 98.

Među tim kasnim putopisima koji jedan za drugim ponavljaju izlizana zapažanja o pulskoj Areni, Dioklecijanovoj palači u Splitu, Saloni i sl., nađe se i poneki zanimljiv i doživljen opis kao opis münchenskog gimnazijskog nastavnika Maxa Kleibera, koji je 1899. posjetio Nin, za koji zna da je utemeljen u starom vijeku i da se zvao Enona. On je izvijestio o Dijaninu hramu, Gospi od Zečeva i drugom, ali se tamo nažalost zarazio groznicom od koje je poslije obolio.⁹³

Doba velikih austrijskih putopisa po Dalmaciji i Levantu bilo je već prošlo. Putopisci su spali na pisce vodiča za turiste. No oduševljenje austrijskih putopisaca poviješću, antiknim mitom i kulturom koja živa progovara iz geopolitičkih svojstava starih krajolikâ, građevinâ, iz duhovne konstitucije ljudi u kojima još žive rase što su se selile Sredozemljem u starini, oplodilo je književnost austrijske Moderne, koja je sva oduševljena veličinom austrijskih baroknih naslijeđa i tradicionalnim odnosima austrijskog kulturnog kruga s kulturama juga i jugoistoka.

Dalmatinska Hrvatska i njezino kulturno naslijeđe odigrali su značajnu ulogu u austrijskoj putopisnoj književnosti kasnog realizma. U to doba putopisna književnost nema više onu neposrednu vezu s austrijskim građanskim činovništvom u Dalmaciji koju je imao Kohl, koji tom činovništvu gotovo da je davao savjete za upravljanje Dalmacijom, a putovao je u Dalmaciju s preporukom austrijskog ministra trgovine, inače osnivača Lloydâ — Karla Ludwiga Brucka.⁹⁴ Schweiger-Lerchenfeld, a još više Warsberg, osjećaju se gotovo neshvaćeni od austrijskog industrijskog građanstva, oni traže nove putove, orijentiraju se kulturno-povijesno i estetski, pišu za jednu naobraženu, pomalo hirovitu, pače i razmaženu manjinu toga građanstva. U toj manjini Austrije, zemlje koja je istjerana iz Njemačke i iz Italije nakon porazâ 1859, a osobito nakon poraza 1866, oni nastoje razviti svijest da je Austrija posrednik između starog kulturnog Istoka i suvremene industrijske Europe, da je njezina pokrajina Dalmacija pravi most između ta dva svijeta. Misija naobraženog austrijskog građanstva, po shvaćanju Warsberga i Schweiger-Lerchenfelda, bila bi ostvarenje tog posredništva. Baš takvo književno držanje pokazalo se kao jedno od polazišta austrijske Moderne, poslije je pomoglo i sačiniti kulturno ruho političkim planovima trijalizma, što može protumačiti i godina izdavanja posmrtnog Wars-

⁹³ Max Kleiber, *Abseits der Touristen-Strasse*, München 1895, str. 80—87.

⁹⁴ Usp. bilj. 53; Karl Ludwig Bruck (1798—1860) osnovao je Austrijskog Lloydâ 1833. Poslije je bio ministrom trgovine, pa ministrom financija Austrije, onda Internuntius u Carigradu. Život je završio 1860. samoubojstvom pošto ga je car nemilostivo otpustio zbog jednog financijskog skandala.

bergove knjige — 1903/4. Kod putopisa Hermanna Bahra, *Dalmatische Reise* (Berlin 1909), vidjet će se koliko on duguje upravo Warsbergu i Schweiger-Lerchenfeldu.

Ako pregledamo kulturna strujanja koja su dala poticaja najvažnijim austrijskim putopisima po Dalmaciji, možemo reći da su u putopisnoj književnosti po Dalmaciji sadržani gotovo svi najvažniji duhovni pokreti njemačkog i austrijskog kulturnog života 18. i 19. st. U biedermeierskim putopisima što su nastali povodom puta Franje I. po Dalmaciji, mogu se opaziti Winckelmannovi nazori. Petter i Steinbüchel doživili su tada Dalmaciju kao zemlju sličnu Italiji. Ti putopisi obraćaju se zaplašenom i ezoteričnom austrijskom građanstvu.

Goetheovo traženje više stvarnosti u umjetnosti, pače doživljavanje Grčke Friedricha Hölderlina kao opčaravajuće pojave božanskog u svijetu bez boga, razvija se i pojavljuje u novom liku u romantičnom Stieglitzovu odnosu prema Dalmaciji. Realist Kohl obraća se naobraženomu, industrijskom njemačkom građanstvu pedesetih godina, dakle građanstvu koje se uzda u cara i vjeruje u napredak i ustav.⁹⁵ No kod njega ujedno opažamo i krizu starog, klasicističkog odnosa prema antiki, stoga Kohl pokazuje znatno više zanimanja za srednjovjekovne spomenike Dalmacije.

Djela Schweiger-Lerchenfelda i Warsberga odražavaju obnovu odnosa toga građanstva prema Italiji i Grčkoj, uopće prema Istoku. Donekle takvo držanje počiva na shvaćanjima Münchenskog kruga pisaca, Paula Heysea i Emanuela Geibela. Kod Warsberga se k tome može osjetiti i neko približavanje obnovljenoj slici antike koju poznajemo poslije kod Friedricha Nietzschea (*Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, 1872.). Warsbergov feljtonistički i sugestivno hipnotički stil, njegovo odvrćanje od pozitivističke Europe i traženje ideala na jugu, točnije na Istoku, umnogome je blisko Nietzscheu, a tako i njegova uloga na kasniji razvitak Moderne. U tom smislu je i pitanje doživljaja kod Warsberga nešto posve drugačije nego kod Stieglitza ili Ide von Düringsfeld. Kod tog dvoga doživljaj je nešto subjektivno. Stieglitzov doživljaj Dioklecijana i Idin doživljaj Tvrđalja uza sve međusobne razlike zavisi o slučajnom dolasku u Split odnosno Tvrđalj, što je kod njih pobudilo intuiciju. Tu je doživljaj povijesti i umjetnosti posve anegdotski. Kod Warsberga je proces obratan. Privatna anegdota ne igra nikakve uloge, pogotovu ne kao pobuda intuiciji. Warsberga je intuicija u Dalmaciju i dovela, sugestivnost njegova doživljaja sastoji se u tome što on u Dalmaciji nalazi ono što je očekivao, on zaziva povijest u ruhu umjetnosti kao

⁹⁵ *Les problèmes nationaux de la Monarchie des Habsbourg par Franz Witter [...] en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov*, Beograd 1960, str. 59.

duhove. To je put na kojem on angažira čitatelja, obuhvaćajući ga u svom doživljaju. U tom pogledu Warsberg se zaista približava postupcima simbolista. Schweiger-Lerchenfeld i Kohl su prema njemu samo učenjaci koji žele protumačiti i približiti umjetnost čitatelju.

Ivan Pederin: DALMATIA'S MONUMENTS OF ART AS AN INSPIRATION
TO THE AUSTRIAN TRAVEL LITERATURE

S u m m a r y

The Croat province of Dalmatia was known for its monuments of art in the French and English travel literature of the 17th and 18th Century. The Austrian travel literature of that time had very few interests for monuments of art. As Austria was involved in a number of wars with the Turks, its travel books described meticulously topographic facts and forts of the Danube area.

As Austria acquired the Croat province of Dalmatia in 1797 and definitely in 1814, the Emperor Franz I. visited Dalmatia in 1818 taking with his suite the archaeologist Anton Steinbüchel who had some interests for the ruins of the Roman city of Salona near Split by the imperial resolution. A period of stagnation until the forties followed that visit. With Heinrich Zschokke, who wrote a historic tale »Diokletian in Salona« (Aarau, 1843) a new interest rose for the antiquities of Dalmatia fostered by Heinrich Stieglitz, the German poet who visited Dalmatia in 1843. This animated the excavations in Salona in 1846. J. G. Kohl extended this interest to the monuments of the Middle Ages encouraging Rudolf Eitelberger on his travel in Dalmatia, which resulted in a crucial book about the monuments of the Middle Ages.

But a real literary interest for the monuments of Dalmatia rose in the seventies and eighties of the past century.

This was the period which followed the Austrian defeat in the war of 1866, when Austria was driven out of Germany and Italy and turned now to Dalmatia and the Levant. It was a fact of mere cultural interest, an intermediary between the culture of the Levant and Dalmatia and the central Europe. Alexander von Warsberg and Armand von Schweiger-Lerchenfeld wrote in that time each one book, which can be by certain means considered as forerunners of the Viennese neoromantic movement.